

नक्षलवाद : आदिवासी आणि शासन

व्ही. एम. मुधाने

स्वा.से.श्री. क. रा. इन्नाणी महाविद्यालय, कारंजा (लाड)

सारांश

स्वातंत्र्योत्तर भारतामध्ये आदिवासी विकासाचे कार्य एक राष्ट्रीय कार्य म्हणून आपण ६० वर्षांपासून आदिवासी विकासामध्ये गुंतलेलो आहोत. पण त्यांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी आपण अपयशी ठरलो यात शंका नाही. आदिवासींना आपले वन हक्क मिळवून देण्यासाठी आपले वन-धोरण जास्त कठोर ठरले. बिगर आदिवासी लोकांनी आदिवासींची चांगली जमीन बळकावली आहे. त्यामुळे ते अल्पभुधारक व भुमीहीन बनले आहे. आपल्या विकासाचा दृष्टीकोण हा प्रामुख्याने दलाल, सावकार, अधीकारी आणि राजकीय या लोकांच्याच जास्त फायद्याचा ठरला आहे. दुर्गम आदिवासी भागातील लोकांचा विकास करण्यासाठी रस्ते आणि पुल बांधणे, शाळा सुरू करणे, दवाखाण्याची निर्माती करणे, विकासाच्या नावाखाली मोठे प्रकल्पांची उभारणी करणे या सर्व बाबींची अंमलबजावणी करतांना आपण पारंपारिक आदिवासींचे जिवन, त्यांची मुल्ये, सांस्कृतिक ओळख, आदिवासींच्या गरजा, हिताकडे दुर्लक्ष करूनच वाटचाल सुरू ठेवली. त्याचा भयानक परिणाम आदिवासी जिवनावर झाला. त्यांचा विकास होण्याऐवजी हलाखीच्याच परिस्थितीमध्ये जास्त वाढ झालेली दिसून येते. सुरुवातीच्या काळामध्ये आदिवासींचा कैवार घेवून आदिवासींना सर्व प्रकारच्या शोषणामधून मुक्तीचा लढा उभारणाऱ्या, त्यानुसार लढणाऱ्या चळवळी आज हिंसक बनल्या आहेत. नक्षलवादी चळवळ माओवादाच्या बळावर सशस्त्र धाकाने आदिवासींचे दुहेरी शोषण करित आहे. पोलीसांचा खबऱ्या म्हणून त्याला ठार मारले जाते आणि पोलीस आकसाच्या दृष्टीतून आदिवासी व्यक्तीच नक्षलवादी आहे म्हणून छळ करतात. त्यामुळे आदिवासी व्यक्ती हतबल झाला आहे. आदिवासी बहुल भागामध्ये गावच्या गाव ओस पडू लागली आहे. त्यामुळे आपल्या शासकीय विकासाच्या कार्यक्रमात मुलभूत बदल करणे अगत्याचे झाले आहे. आदिवासी जिवन, त्यांचे स्थानिक प्रश्न, त्यांचे वन हक्क, सांस्कृतिक मुल्ये ध्यानात घेवून व नक्षलवादी चळवळीचा मागोवा घेवूनच विकास कार्यक्रमाला जास्त व्यापक आणि लोकाभिमुख बनविण्याचे प्रयत्न झाले पाहिजे.

प्रस्तावना

कोणत्याही समाजातील चळवळ ही त्या समाजाच्या जिवंतपणाचे लक्षण असते. आपल्या भारतामध्ये आजवर अनेक सामाजिक, राजकीय चळवळी झाल्यात. विषमतेवर आधारित असलेली आणि माणसाच्या विकासासाठी साजेशी नसलेली आपली समाज व्यवस्था, तीच्यात सामाजिक आणि सांस्कृतिक बदल घडवून आणणारी अनेक स्थित्यंतरे झाली, त्यापैकी दलीत चळवळ, महिला आंदोलनांचा उल्लेख करता येईल. राजकीय चळवळीमध्ये भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या चळवळीचा उल्लेख करता येईल. भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी अनेक हुतात्म्यांनी जहाल आणि मवाळ

विचारसरणीद्वारे ब्रिटीशांची सत्ता उखळविण्याचा प्रयत्न केला.

दलीत, शोषित, महिला याबरोबरच आपल्या भारतामध्ये सर्व प्रकारच्या विकासापासून दुर असलेला एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे आदिवासी होय. ए. व्ही. ठक्कर यांनी त्यांना "अगदी प्राचीन" किंवा "अगदी मुळचे रहीवासी (Aborigines) म्हणून उल्लेख केलेला आहे. डॉ. घूर्ये यांनी त्यांना "मागासलेले हिंदू" म्हणून संबोधले आहे. भारतीय राज्यघटनेमध्ये त्यांचा उल्लेख "अनुसूचित जमाती" म्हणून केला जातो. अत्यंत दुर्गम आणि घनदाट अरण्यमय प्रदेशामध्ये राहणाऱ्या आदिवासींची एक स्वतंत्र जिवनपध्दती आणि सांस्कृतिक ओळख आहे. भारताच्या एकुण लोकसंख्येमध्ये जवळपास ८.८%

त्यांची लोकसंख्या आहे. त्यांच्या स्वायत्त, स्वयंपूर्ण जिवनात कुठल्याही प्रकारचा सभ्य समाजाशी संपर्क नसल्यामुळे त्यांना "जंगलाचे राजे" म्हणून सुद्धा संबोधले जात असे. त्यांचे प्रामुख्याने दोन वर्गांमध्ये विभाजन करता येईल. १) सरहद्द प्रांतातील जमाती आणि २) असरहद्द प्रांतातील जमाती. उत्तरपूर्व भारतामध्ये ११% लोकसंख्या प्रामुख्याने सरहद्द प्रांतातील जमाती आढळतात तर जवळपास ८९% इतकी जमातींची लोकसंख्या मध्यप्रदेश, ओरीसा, राजस्थान, गुजरात, बिहार, दादरा नगरहवेली, लक्षद्वीप बेटे येथे दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये त्यांचे जिवन अतिशय संध आणि स्वायत्त होते. परंतु ब्रिटीशांनी आपले धोरण भारतामध्ये राबविण्यास जशी सुरुवात केली सोबतच त्यांनी आपले कायदे राबविण्याचा सुद्धा प्रयत्न केला. त्यापैकी वन कायदांचा सर्वात जास्त परिणाम आदिवासी जिवनावर झाला. आणि येथूनच आदिवासींच्या असंतोषला खरी सुरुवात झाली.

उद्दिष्टे

- १) नक्षलवादी चळवळीचा इतिहास पाहणे.
- २) विकासात्मक कार्यामध्ये नक्षलवाद आड येतो काय हे अभ्यासणे.
- ३) माओवाद व नक्षलवादामधले सहसंबंध तपासणे.
- ४) भारतीय आदिवासीमध्ये निर्माण झालेल्या सामाजिक चळवळींचा आढावा घेणे.
- ५) आदिवासींच्या संदर्भात घटनात्मक तरतूदी शासकीय योजनांचा आढावा घेणे.

जमातींमध्ये अस्तित्वात असलेल्या चळवळी

निरनिराळ्या अभ्यासकांनी आदिवासींच्या चळवळींचे वेगवेगळे प्रकार शोधून काढले आहेत. महापात्रा यांनी १) प्रतीक्रीयावादी २)

रूढमार्गवादी/पांरपारीक ३) क्रांतीकारक किंवा सुधारणावादी. प्रतीक्रीयावादी चळवळ जुने चांगले दिवस आणण्याचा प्रयत्न करते, सुधारणावादी किंवा क्रांतीकारक चळवळ वाईट प्रथा, विश्वास, श्रद्धा काढून टाकण्याचा प्रयत्न करते.

एम. एस. दुबे यांनी चार प्रकारांमध्ये विभाजन केले आहे. १) धार्मिक आणि सामाजिक सुधारणेच्या चळवळी २) स्वतंत्र राज्याच्या मागणीच्या चळवळी ३) बंडखोर चळवळी ४) सांस्कृतिक हक्कांच्या चळवळी. प्रस्तुत प्रकारांमध्ये जंगलाचा हक्क, पर्यावरण, सरकाराद्वारे संचालित प्रकल्पांमुळे आदिवासींचे होणारे विस्थापण यांचा समावेश होत नाही. के. एस. सींग म्हणतात "पर्यावरणवादी चळवळींनी त्यांचा रोख आता विधाराधीन असलेल्या समाजाकडे, त्यांचे साधन सामुग्रीशी असलेल्या नात्याकडे, त्यांच्या निसर्गाशी असलेल्या नातेसंबंधाकडे आणि त्यांच्या जगासंबंधीच्या दृष्टीकोणाकडे वळवीला आहे. त्यामुळे आदिवासी चळवळीला एक नवी दिशा प्राप्त झाली आहे. पारंपारिक आदिवासी चळवळी जास्त तारतम्यधीष्टीत होऊ लागल्या आहेत. त्यामुळे आदिवासींच्या चळवळींचे ढोबळ मानाने आपण पूढील भाग करू शकतो. १) जाती व धर्म भिन्नतेसंबंधीत चळवळी २) जमीनविषयक व वनकायदेविषयक चळवळी ३) पर्यावरणविषयक चळवळी ४) विस्थापण व पूनर्वसनाशी संबंधित चळवळी ५) स्वतंत्र राज्याच्या मागणीसंबंधीची राजकीय चळवळी.

आदिवासी असंतोष आणि नक्षलवाद

नक्षलवाद हा शब्द ऐकल्यानंतर निर्घुणहत्या, बिभत्सपणे मारून टाकणे, क्रुरतापूर्वक हल्ला करणे, हेच चित्र आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. परंतु नक्षलवादी चळवळीची वैचारिक बैठक ही सुरुवातीच्या काळात आदिवासी विकास प्रक्रियेतून

आणि आदिवासींच्या आर्थिक तसेच सर्वप्रकारच्या होणाऱ्या शोषणातून मुक्तता करणे यावर आधारलेली होती हाच केंद्रबिंदू या चळवळीचा दिसून येतो. या चळवळीला एकूण वैचारिक बैठक होती. या चळवळीची पाळेमुळे जरी पं. बंगालमधून दिसून येत असली तरी नंतर बिहार, आंध्रप्रदेश, महाराष्ट्र, तामिळनाडू आणि छत्तीसगड या भागात ही चळवळ जोरदार फोफावत गेली. पश्चिम बंगालमध्ये असलेल्या बांगलादेश व तिबेटच्या सिमेजवळ असलेल्या "नक्षलबारी" या भागावरून हे नाव देण्यात आले. शेतकऱ्यांच्या आणि आदिवासींच्या जमीनीच्या संबंधातल्या हक्कांसाठी झालेल्या हिंसक चळवळींचा या भागातील संथालांची चळवळ ही पहीली चळवळ मानली जाते. १८९७ मध्ये बिरसा मुंडा आंदोलन झाले. १८७९ मध्ये आताच्या आंध्रप्रदेशात पहाडी रेड्डी यांनी चळवळ चालविली. १९४० मध्ये भिमा कुमरा गोंड यांच्या नेतृत्वात चळवळ झाली. त्याचबरोबर झारखंड आंदोलन, बोडो आंदोलन, आंध्र प्रदेशातील १९८१ मधील इंदरवेली चळवळ या सर्व चळवळी आदिवासी शेतकऱ्यांच्या जमीनीवरील हक्क, सावकार, जमीनदार आणि वनअधिकाऱ्यांकडून होणारे अपरिमीत शोषण आणि त्याला शासनाकडून मिळणारा पाठींबा किंवा शासनाचे दुर्लक्ष यांच्या विरोधात होत्या.

ठाणे जिल्ह्यातील १९४५-४६ मध्ये झालेले किसान सभेचे आंदोलन हे वारली जमातींच्या न्याय हक्कांसाठी झाले. या संपूर्ण चळवळींनी नक्षलवादी चळवळींना एक प्रकारे पुष्टी दिली. त्या पूर्वलक्षी चळवळी होत्या आदिवासींमध्ये धुमसत असलेल्या असंतोषाला वाट पुरविणाऱ्या चळवळी होत्या. विदर्भातल्या गोंदिया, गडचिरोली, चंद्रपूर या जिल्ह्यांमध्ये छत्तीसगड, आंध्रप्रदेश आणि मध्यप्रदेश या राज्यांच्या सिमावर्ती भागामध्ये अत्यंत दाट आणि

विस्तीर्ण जंगल असलेल्या परिसरामध्ये नक्षलवादी चळवळींचे केंद्र दिसून येते.

माओवाद आणि नक्षलवादाची सांगळ

चीनने माओ झेडांगला प्रत्यक्षात फेकून दिलेले असतांना दक्षिण आशियात मात्र त्यांच्या नावाने अनेक क्रांतीकारी संघटना उभ्या झाल्या आहेत. नेपाळचे माओवादी अशा क्रांतीकारी संघटनांमधील मुख्य झाले आहेत. हा माओवाद नेपाळमार्गे, प. बंगाल, झारखंड, छत्तीसगड, ओरिसा, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश आणि महाराष्ट्र या मार्गाने आपल्या भारतात पसरल्या जात आहे. गेल्या २० ते ३० वर्षांचा मागोवा घेता नक्षलवाद आणि माओवादने अक्षरशः उच्छाद मांडलेला दिसून येतो. माओवादी आदिवासी कोण आणि त्यांना कसे शोधून काढावे हे शासनातील अनेकांना आणि सुरक्षा दलातील अधिकाऱ्यांना कोड्यात टाकणारा एक प्रश्न आहे. त्यावर शासनाने "सलवा जुडूम" (स्वच्छता मोहिम) नावाची आणि नंतर "ग्रीनहंट" नावाची मोहिम सुरू केली. सलवा जुडूमसाठी आदिवासी समाजातील काही तरूणांना १५००/- रू. वर भरती करण्यात आले. त्यांना बंदूका चालविण्याचेही प्रशिक्षण दिले गेले. त्यामध्ये काही नक्षलवादी दलमच्या बरोबर काम करणारे तरूण असतील त्यांनाच प्राधान्य देण्यात आले. पैसे आणि शस्त्रे देवून माओवाद्यांचा शोध घेण्याची कामगिरी सोपविली गेली. या मोहिमेत सलावा जुडूमच्या लोकांनी विशेष पोलीस अधिकाऱ्यांबरोबर ६४० आदिवासींची गावे जाळपोळ करून उद्ध्वस्त केली. यामध्ये ३ लाख आदिवासी बेघर झाले. निर्वासित छावण्यांमध्ये दाखल झालेले सलवा जुडूम मोहिमेच्या काळात निर्वासित झालेल्या ३ लाख लोकांपैकी ४० हजार आदिवासी आजही छावण्यांमध्ये राहत आहेत. परत जाण्यासाठी त्यांना गावच उरलेले नाही. खरा संघर्ष हा नागर समाजातील सभ्य समाज आणि आदिवासींचाच आहे. अनेक कंपन्या खनिज

संपत्तीसाठी छत्तीसगढ आणि झारखंड मध्ये हजारो कोटी रूपयाची गुंतवणूक करित आहे. विकासाच्या नावाखाली आदिवासींना त्यांच्या गावातून हुसकावून लावण्यात येत आहे. त्यांच्यावर अत्याचार केला जात आहे. बस्तर आणि झारखंड मधल्या आदिवासींची वेगळी संस्कृती आहे, त्यांचा स्वतंत्र धर्म आहे. स्वतंत्र भाषा आहे. ते राहत असलेल्या जमिनीवर त्यांची मालकी आहे. हे नागर समाजातील लोक मान्य करायला तयार नाहीत. खऱ्या संघर्षाची सुरुवात येथूनच आहे. परंतु विकासाच्या नावाखाली पोलीस यंत्रणा, माओवादी आणि नक्षलवाद्यांच्या कचाट्यामध्ये आदिवासी माणूस भरडल्या जात आहे, हे मात्र आकाशा एवढे सत्य आहे. हे सत्य कुणालाही नाकारता येत नाही. माओवाद आणि नक्षलवाद ही सामाजिक चळवळ नसून राजकीय दहशतवादच आहे. हे मान्य केल्या खेरीज तिच्या बंदोबस्ताची जबाबदारी घेऊन उपाययोजना करणे ही केंद्र आणि राज्य सरकारांना अत्यंत कठीण अशी गोष्ट आहे.

संविधानात्मक तरतूदी

भारतीय संविधानामध्ये सामाजिक समानतेवर आधारीत समाज उभा करण्याचे प्रयत्न केलेले दिसून येते. विषमतेवर आधारलेल्या आपल्या समाजात काही दुर्बल आणि वंचित घटक भरडल्या गेले आहेत. याची जाणिव संविधान निर्मात्यांना होती. त्यामुळे अशा समाजाच्या विकासासाठी कायद्यात विशिष्ट तरतूदी असायला पाहिजे याची जाणीव ठेवूनच पूढील तरतूदी करण्यात आल्यात.

घटनेच्या अनुच्छेद क्र. ४६ मध्ये "प्रत्येक घटकराज्य सरकारांनी अनु. जमातींच्या शैक्षणिक आणि आर्थिक हिताची काळजी घेवून सर्व प्रकारच्या सामाजिक अन्यायापासून तर शोषणापर्यंत रक्षण करणे दिशादर्शक तत्व म्हणून राज्य धोरणात समाविष्ट केले गेले पाहिजे".

घटनेच्या अनुच्छेद क्र. १५ मध्ये " कोणत्याही व्यक्तीला धर्म, जात, भाषा, वंश, लिंगभेदाच्या आधारावर भेदभाव करता येणार नाही."

घटनेच्या अनुच्छेद क्र. १६ नुसार प्रत्येक व्यक्तीला समान संधी देण्यात आली आहे. घटनेच्या अनुच्छेद क्र. १९ नुसार, भाषण स्वातंत्र्य, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततापूर्वक मार्गाने एकत्र येणे, संघटना तयार करणे, भारतभर कोठेही फिरणे, भारतात कोठेही स्थायिक होणे, व्यवसाय आणि व्यापार करणे हे अधिकार दिले आहे.

अनुच्छेद २३ नुसार माणसांचा व्यापार, (Human Trafficking), भिक मागणे आणि इतर प्रकारच्या वेठबिगारीवर प्रतीबंध लादला आहे. प्रस्तुत तरतूद अनु. जमातींच्या संदर्भात महत्त्वाची आहे.

वरिल घटनात्मक तरतूदी प्रामुख्याने आदिवासी विकासासंबंधीच्या धोरण निर्मितीचा पाया बनला आहे. आदिवासी कल्याण कार्यक्रम राबविणे, आदिवासींसाठी विशेष तरतूदीच्या अमलबजावणी करणे, सर्वांना समान संधी प्राप्त होण्यासाठी जमातींना आरक्षणाची तरतूद उपलब्ध करून देणे, आदिवासी विकास कार्यक्रम राबविणे या सर्व बाबींचा पायंडा घालून दिला आहे.

आठव्या पंचवार्षिक योजनेतील प्रमुख उद्दीष्टे

१) ज्यामध्ये जमातींचे शोषण होण्याची शक्यता आहे, अशा बाबी. जमिनीचे हस्तांतरण, जंगल उत्पादनावरील हक्क, त्यांना मिळणारी मजूरी, त्यांच्या मालाला मिळणारे दर या गोष्टी प्रभावीपणे हाताळणे.

२) विभिन्न प्रकल्पांच्या उभारणीमुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासींचे पुनर्वसन करणे.

- ३) आदिवासींचे दारिद्र्य दुर करण्यासाठी आरोग्य, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करून देण्यासाठी पायाभूत सुविधांवर भर देणे.
- ४) आदिवासी विकास प्रकल्पांची अंमलबजावणी करणे.
- ५) महिलांचे शिक्षण आणि आरोग्य या कार्यक्रमांवर विशेष भर देणे.
- ६) आदिवासींच्या गरजांना ध्यानात घेवून लाभार्थी म्हणून त्यांनी शासकीय योजना स्विकारण्यासाठी उपाययोजना करणे.
- ७) आदिवासी विकास कार्यक्रमाच्या निरीक्षण आणि मुल्यांकनावर भर देणे.
- ८) ५०% हून अधिक आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या जिल्ह्यांची यादी करून अशा जिल्ह्यांना जमार्तीचा प्रदेश घोषित करणे, तेथील गरजा लक्षात घेवून प्रभावी प्रशासकीय योजनांची अंमलबजावणी करणे.

संदर्भ सूची

- देवगांवकर एस. जी., (२०११). “आदिवासी विकास प्रशासन”, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
- पुरी चंद्रकांत, (२०१०). “आदिम समाजाचा विकास”, परम मित्र प्रकाशन, ठाणे.
- शहा, घनश्याम, (२०११). “भारतातील सामाजिक चळवळी”, डायमंड प्रकाशन, पुणे.
- देवगांवकर शैलजा, (२००१). “आदिवासी विश्व”, आनंद ग्रंथ भंडार, नागपूर.
- नाडगोंडे गुरूनाथ, (१९८६). “सामाजिक चळवळी”, कॉन्टीनेटल प्रकाशन, पूणे.
- धनंजय कर्णाक, (२०१०). “हा लढा २५० वर्षांचा”, दैनिक लोकसत्ता.
- सेन गुप्ता नितेश, (२००९), “माओवाद्यांची आव्हाने व चिनची भूमिका”, दैनिक लोकमत.